

Kürt Meselesinin Çözümüne Dair Yasal Değişiklik Önerileri 2025

İNSAN HAKLARI YAKLAŞIMIYLA

KÜRT MESELESİNİN ÇÖZÜMÜNE DAİR YASAL DEĞİŞİKLİK ÖNERİLERİ

EYLÜL 2025

Adres: Necatibey Cad. 82/11-12, Kızılay, Çankaya/Ankara

Tel: +90 312 230 35 67-68-69

Faks: +90 312 230 17 07

E-Posta: posta@ihd.org.tr

Web: www.ihd.org.tr

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	4
I. ÖNCELİKLİ OLARAK YAPILMASI GEREKEN YASAL DÜZENLEMELER	5
II. YENİ ANAYASA ÇALIŞMALARI	8
III. ADALETİN TESİSİ VE HAKİKAT	11
IV. TOPLUMSAL BARIŞ	13
V. ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ VE STK'LARIN ROLÜ	14
SONUÇ	15

GİRİŞ

Türkiye’de uzun süredir devam eden çatışmalı süreç, esasen demokratikleşme ve hukuk devleti ilkesinin tam anlamıyla hayata geçirilememesinden kaynaklanmaktadır. Mevcut mevzuatın birçok hükmü, uluslararası insan hakları standartlarıyla açıkça çelişmekte ve ifade özgürlüğü, örgütlenme hakkı, adil yargılanma hakkı gibi temel hakların kullanımını keyfi biçimde sınırlandırmaktadır. Özellikle Terörle Mücadele Kanunu, Türk Ceza Kanunu’nun çeşitli hükümleri, Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’daki ayrımcı düzenlemeler demokratik bir toplumun gerekleriyle bağdaşmamaktadır. Bu durum, Anayasa’nın 2. maddesinde güvence altına alınan hukuk devleti ilkesine, Anayasa’nın 90. maddesi uyarınca öncelikli olarak uygulanması gereken uluslararası insan hakları sözleşmelerine ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin bağlayıcı içtihatlarına aykırılık teşkil etmektedir.

Bunun yanında, 1982 Anayasası’nın darbe koşullarında hazırlanmış olması ve yapılan değişikliklere rağmen özgürlükçü-demokratik bir zemini tesis edememesi, Türkiye’de kalıcı bir barış ve demokratikleşme sürecinin önünde engel teşkil etmektedir. Yeni bir anayasanın hazırlanması sürecinde; eşit yurttaşlık, kuvvetler ayrılığı, yargı bağımsızlığı, temel hak ve özgürlüklerin mutlak güvencesi ve uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu bir çerçeve, anayasal düzenin omurgasını oluşturmalıdır. Bu yaklaşım, yalnızca normatif bir ihtiyaç değil, aynı zamanda AİHM kararlarının ve BM İnsan Hakları Komitesi’nin genel yorumlarının iç hukuka etkin şekilde yansıtılması bakımından da zorunluluktur.

Bu önerilerle, Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler ile anayasal yükümlülükleri çerçevesinde, demokratik hukuk devletinin tesisine yönelik gerekli yasal ve kurumsal reformların hayata geçirilmesini amaçlamaktadır. Amaç, insan hakları hukukunun üstünlüğünü tesis ederek kalıcı barışın ve toplumsal uzlaşmanın hukuki zeminini oluşturmaktır.

I. ÖNCELİKLİ OLARAK YAPILMASI GEREKEN YASAL DÜZENLEMELER

Kürt Meselesinin barışçıl çözümü için geçtiğimiz günlerde bazı adımlar atılmışsa da antidemokratik yasal düzenlemeler, bu yasal düzenlemeleri özellikle Kürt ve muhalif siyasetçilerle yurttaşlara katı biçimde uygulayan yargı, barışa yönelik atılan adımların önünde büyük engel teşkil etmektedir.

Somut duruma bakılacak olursa, HDP eski Eş Başkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ ile iş insanı Osman Kavala haklarındaki AİHM kararlarına; TİP Milletvekili Can Atalay hakkındaki AYM kararına rağmen cezaevinde tutulmaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu dahil CHP'li 16 belediye başkanı siyasi motivasyonla hazırlandığı açık olan soruşturmalar kapsamında tutuklanmıştır. Kobane Kumpas Davası nedeniyle HDP MYK üyeliği yapmış birçok siyasetçi haklarında verilen ve 400 yılı aşan hapis cezaları nedeniyle tutukludur. Barış süreci devam ederken yapılan HDK operasyonları kapsamında 30 siyasetçi tutuklanmıştır.

Cezaevlerinde yüzlerce hasta mahpus, sağlık ve tedavi açısından tehlike arz eden koşullarda tutulmaktadır. Sayıları 4 bini geçen ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası hükümlüsü mahpusun durumu ve İmralı Hapishanesi başta olmak üzere tek kişi ya da küçük grup izolasyonu/tecrit uygulamaları çözilemeyen kronik bir soruna dönüşmüştür.

DEM PARTİ ve CHP'li belediyelere göstermelik sebeplerle kayyum atanmakta, belediyelerde çalışan birçok kişi keyfi bir şekilde gözaltına alınmakta, seçmen iradesi yok sayılmaktadır.

Bu yaşananların sebebi ise 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu başta olmak üzere, anti demokratik yasalardır. Bu süreçte, TBMM demokratik ve özgür tartışma ortamının önünü kesen tüm engelleri kaldırmakla yükümlüdür. Demokratik, insan hak ve özgürlüklerine saygı duyulan bir düzen için yapılacak ilk iş bu adaletsiz sistemin, herkesin eşit olacağı bir düzene dönüştürülmesi elzemdir.

1. **3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu (TMK)** ile düşünce ve ifade özgürlüğüne ilişkin tüm haklar ihlal edilmektedir. TMK'da yer alan tüm hükümler anılan hak ve özgürlüklerin önünde bir duvar gibi yükselmiştir.

TMK'da düzenlenen hiçbir terör suçu, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda yaptırımsız bırakılmış değildir. Yine, 3713 sayılı Kanunda düzenlenen özel soruşturma usulleri; zaten 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu'nda düzenlenmiş bulunmaktadır. Ayrıca "terörle mücadele" için gerekli yetki ve imkânlar, 04.07.1934 tarih ve 2559 sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nda da yer almaktadır. 3713 sayılı Kanunda düzenlenen özel infaz rejimi gerek Türk Ceza Kanunu'nda gerekse Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'da hüküm altına alınmıştır. Adı geçen temel kanunlarda değişiklik yapılarak temel hak ve özgürlükleri engelleyici hükümlerin çıkarılması gerekirken, hak ihlallerine konu hükümlerin pekişmesi amacı ile çıkarılan bu yasa; hukukun genel ilkelerine ve insan hak ve özgürlüklerine açıkça aykırıdır.

2. **Kürt Meselesinin demokratik ve barışçıl yollardan çözümü için ivedi olarak Demokratik Entegrasyon Yasaları çıkarılmalıdır.** Demokratik Entegrasyon verili yasal idari ve siyasal sürece adaptasyon olarak anlaşılmamalıdır. Verili durumun Kürt Meselesinin çözümsüzlüğünün nedeni olduğu hatırd tutularak; siyasal ve idari süreçlerin tüm toplumsal farklılıkları kapsayacak şekilde yeniden ele alınması olarak düşünülmelidir. Bu kapsamda militanların toplumsal ve siyasal hayata katılmalarını güvence altına alan yasalar öncelikle ele alınmalıdır. Güvenlikçi politikaların beslediği ret, inkar, asimilasyon ve siyasal katılımı engelleyen tüm yasal, anayasal ve idari uygulamalar gözden geçirilerek demokratik katılımı ve insan haklarına dayalı yeni bir siyasal reform çalışması başlatılmalıdır. Aynı zamanda, yapılacak olan yasal düzenlemelere süreci gözlemleyen ve raporlayan insan hakları savunucularını da koruyan hükümler eklenmelidir.

3. **6415 sayılı Terörizmin Finansmanının Önlenmesi Hakkında Kanun** kapsamında, cezaevlerindeki mahpuslara para yatıran aileler, vasiler, avukatlar, yakınlar ve insan hakları savunucuları yargısal baskılara maruz kalmaktadır. Oysa “Hükümlü ve Tutukluların Emanete Alınan Kişisel Paralarının Kullanımına Dair Yönetmelik” çerçevesinde mahpuslara para yatırılması düzenlenmiştir. Bu nedenle, söz konusu kişiler hakkında soruşturma ve kovuşturma açılmasına son verilmelidir.

4. Türkiye’de ceza kanunları içeriği itibarıyla cezalandırma mantığından uzaklaşarak suçlu üretme ve kişileri suçlu görme eğiliminde ilerlemiştir. Bu ilerleme siyasal iktidarın söylemleri doğrultusunda yargı erkince eyleme dönüşerek hukuk devleti ilkesi ihlal edilmiş ve kişilerin özgürlük ve hukuki güvenlik hakları ciddi tehlike altına girmiştir. Bu süreçte öncelikle ifade ve örgütlenme özgürlüğü önündeki engeller kaldırılmalı, bunun için acil bir mevzuat taraması yapılmalıdır. Bunun yanı sıra adil yargılanma hakkı önündeki engeller kaldırılmalı, kişi güvenliği ve özgürlüğü hakkı esas kabul edilerek, tutukluluğun ceza olarak uygulanmasına engel olunmalıdır.

Bahsedilen haklar önündeki en büyük yasal engellerden olan **Türk Ceza Kanunu’nun (TCK)** 125, 132, 134, 213, 215, 216, 217, 218, 220, 267, 285, 286, 288, 299, 301, 302, 305, 314, 318, 327, 329, 334, 336. maddeleri ile **Ceza Muhakemesi Kanunu’nun (CMK)** 19, 100, 135, 151, 153, 202. maddeleri değiştirilmelidir.

5. **Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkındaki Kanun’da** (İnfaz Kanunu) ayrımcılık ifade eden hükümler ayıklanmalı, cezaların infazında adli, siyasi suç ayrımı son bulmalıdır. Ağır hasta mahpusların tahliyesi sağlanmalı, mahpusların sağlık durumları değerlendirilirken toplum güvenliği bakımından tehlikeli gibi bir kriter ortadan kaldırılmalıdır. Tecrit sistemi bütünü ile son bulmalıdır. Her ne kadar ölüm cezası kaldırılmış olsa da bu cezanın genişletilmiş ve uzatılmış bir biçimi niteliğindeki ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası halen yürürlükte bulunmakta olup, mahpuslara umut hakkının tanınmasına yönelik yasal ve idari düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu nedenle ilgili kanunun 25, 37-52, 53-58, 59, 62, 66, 82, 107. maddeleri değiştirilmelidir.

6. Özgürce barışçıl toplantı ve gösteri yürüyüşü yapılmasını aşırı ve keyfi bir şekilde sınırlandıran ve bu konudaki yetkileri hukuka aykırı bir şekilde düzenleyerek valilere oldukça fazla güç ve yetki veren **Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun** 16, 17, 19, 23, 26, 27, 28, 31, 32. maddeleri değiştirilmelidir.

7. 5393 sayılı **Belediye Kanunu’nda** yer alan ve seçme ve seçilme hakkını ihlal eden düzenlemeler kaldırılmalıdır.

8. Düşünce ve ifade özgürlüğü ile haber alma hakkının önündeki engellerden biri de **Basın Kanunu’dur**. Türkiye’de basın baskı altına alınmış, hukuka aykırı düzenlemelerle basının özgürce tarafsız haber yapabilmesi engellenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle, Basın Kanunu’nun 10, 11, 19, 25, 26. maddeleri değiştirilmelidir. Yine, **Radio ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun’un, Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu’nun İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun’unda** düşünce ve ifade özgürlüğüne ilişkin getirilen sınırlamalar kaldırılmalıdır.

9. Örgütlenme özgürlüğü kapsamında **Siyasi Partiler Kanunu** değişmelidir. Siyasi partiler üzerindeki Yargıtay Başsavcılığı denetimi, seçim barajı gibi hükümler kaldırılmalıdır. Seçimlerin insan hakları kuruluşları ve bağımsız sivil toplum örgütleri tarafından izlenmesi için düzenleme yapılması gerekmektedir. Bu nedenle ilgili kanunun 4, 8, 11, 36, 43, 78, 81, 82, 84, 89, 95, 96, 98-108, Ek 1. maddeleri değiştirilmelidir. Bunun yanında, örgütlenme özgürlüğü önündeki en büyük engellerden biri de dernek denetimlerinin derneklere yönelik suçtan kaynaklanan mal varlığı değerlerinin aklanması ve terörizmin finansmanı ile mücadele kapsamında yapılacak olan risk analizlerine göre yapılmasını düzenleyen

Dernekler Yönetmeliği'ne eklenen Ek 1. maddenin 1. fıkrasının 1. ve 2. cümleleridir. Faaliyetleri yürürlükteki mevzuat ile önemli ölçüde baskı altına alınan insan hakları alanında çalışan derneklerin örgütlenme özgürlüğünü ihlal eden ve telafisi imkansız zararlara yol açacağı açık olan bu düzenleme değiştirilmelidir.

Bunun yanında; İl İdaresi Kanunu'nda değişiklik yapılarak, yerleşim yerlerinin eski isimlerinin verilmesi önündeki engeller kaldırılmalıdır. Nüfus Kanunu ve Soyadı Kanunu değiştirilerek kişilerin istediği ismi ve soy ismi almasının önündeki engeller kaldırılmalıdır. Boşaltılan köy ve yerleşim yerlerine ilişkin mağdurlara insan unsuru esas alınarak tatmin edici bir tazminat verilmelidir. Köye dönüş konusunda gerekli sosyal ve ekonomik tedbirler alınmalı, bunun için uygun koşullar oluşturulmalıdır. Geçici ve gönüllü köy koruculuğu tasfiye edilmeli ve toplumsal barışın sağlanması için korucular acilen silahsızlandırılmalıdır. Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu yeniden düzenlenmelidir. Mayınlı alanların tespit edilerek temizlenmesi hususunda gerekli düzenlemeler yapılmalı, Ottawa Sözleşmesi'ne uyulmalıdır. Milli Eğitim Temel Kanunu'nda ve müfredatta değişiklik yapılmalı, müfredat çoğulculuk ilkesi çerçevesinde yeniden belirlenmelidir. Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki ile ilgili Kanun değiştirilerek w, x, q harfleri alfabeye alınmalıdır. İktisadi Müesseselerde Mecburi Türkçe kullanılmasına dair kanun kaldırılmalıdır. Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nda değişiklik yapılarak polisin silah kullanma yetkilerinin sınırlandırılması gerekmektedir.

Yukarıdaki önerilerde yer alan yasa değişiklikleri yapılırken ayrıca taraf olunan uluslararası sözleşmelere konulan insan haklarına aykırı çekincelerin de bir an önce kaldırılması, taraf olunmayan sözleşmelere de taraf olunması gerekmektedir. Bu sözleşmelerin başında gelenler;

- *Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi*
- *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi*
- *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*
- *Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı*
- *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ek protokolleri*
- *Ottawa Sözleşmesi*
- *İstanbul Sözleşmesi*
- *BM Bütün Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme*
- *Roma Statüsü*
- *UNESCO Eğitimde Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi*

II. YENİ ANAYASA ÇALIŞMALARI

Anayasa yeniden yazılmalıdır. 1982 Anayasası, günümüze dek pek çok kez değiştirilmiştir. Bu değişiklikler Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları sorunlarını çözememiştir. Mevcut Anayasa bir darbe anayasasıdır. Bu nedenle mevcut anayasa referans alınmamalı ve anayasa bütünüyle yeniden yazılmalıdır.

Anayasanın yapım sürecinde eşitlik, özgürlük, barış, adalet, demokrasi, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk, yerinden yönetim, çok kültürlülük, açıklık ve katılımcılık ilkeleri esas alınmalıdır. Yeni anayasanın tüm toplumun kabul ettiği ve sahiplendiği, meşruiyeti tartışılmayacak bir mutabakat metni olması için, yapım sürecinde, çağımız demokrasilerinin vazgeçilmez unsur olarak kabul ettikleri bu ilkelerin hayata geçirilmesini sağlayacak katılım süreçleriyle birlikte düzenlenmesi zorunludur.

Anayasa insan haklarına dayalı olmalı ve temel hak ve özgürlüklere aykırı hiçbir önermeyi içermemelidir. Yeni anayasa, başta Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi sözleşmeleri olmak üzere temel insan hakları sözleşmelerine aykırı hiçbir unsur içermemelidir.

Anayasa Türkiye'nin temel sorunlarını çözecek şekilde tasarlanmalıdır. Türkiye'de yaşayan tüm farklı kimliklerin, kültürlerin, dillerin ve inançların yeni demokratik, özgürlükçü ve eşitlikçi anayasanın güvencesi altında olması gerekir. Irk, din, dil, mezhep, cinsiyet, etnik köken, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve başkaca hiçbir türden ayırım yapılmaksızın tüm yurttaşlar eşit anayasal haklara sahip olmalıdır. Türkiye'nin en temel sorunları olan Kürt Meselesi, din ve vicdan özgürlükleri sorunlarına kalıcı çözümler getirmeli; aşırı merkezîyetçi ve denetimden uzak tutulan idarenin yerine yerinden yönetimi esas alan, denetime açık, hesap verebilir bir devlet yapısının oluşturulmasını sağlamalı; ayrımcılığın her türüne karşı güvenceleri oluşturmalı; ifade ve örgütlenme özgürlüğünü mutlak biçimde güvence altına almalı; hukukun üstünlüğüne dayalı bir yargı yapılanmasını gerçekleştirmeli, adil yargılanma hakkını güvence altına almalı ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya dönük olmalıdır.

A. Anayasanın Başlangıç Metni

Türkiye'de yaşayan herkesin varlığı genel bir ilke olarak kabul edilmeli ve anayasa ile belirlenecek kurallar çerçevesinde, herkesin barış içinde bir arada yaşama kararlılığında olacağı ifade edilmelidir.

Başlangıç metninde, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde yer aldığı gibi başta zulme karşı direnme hakkı olmak üzere insanların yoksulluktan ve korkudan kurtulma hakları olduğu ifade edilmelidir. Yine, başlangıç metninde halkların özgürlük, barış ve güvenlik haklarına vurgu yapılmalı; soykırım başta olmak üzere insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve saldırganlık suçlarına karşı olunduğu, bunların işlenmemesi için ulusal ve uluslararası düzeyde her türlü çabanın gösterilmesi gerektiği ifade edilmelidir.

B. Genel İlkeler

Anayasanın ilk maddesi "insanlar onurda ve haklarda eşittir" evrensel ilkesi ile başlamalıdır. Yeni ve demokratik bir anayasada önce birey sonra devlet gelmelidir.

Türkiye devletinin bir Demokratik Cumhuriyet olduğu biçiminde düzenlenmeli, demokratiklik vurgusu kuvvetlendirilmelidir.

Ülkede yaşayan halkların, özgürlük, barış ve güvenlik hakları vurgulanmalı ve inançlara genel bir ilke olarak atıf

yapmalı, demokratik cumhuriyetin insan haklarına dayalı olduğu belirtilmeli, hukukun üstünlüğüne, laiklik ilkesine, sosyal adalet ve hukuk devleti kavramlarına yer verilmelidir.

Resmi dilin Türkçe olduğu belirtildikten sonra; yerel yönetimlerin bölgesel ve azınlık dillerini de Türkçenin yanında resmi dil olarak belirleme yetkisi tanınmalıdır. Ayrıca, devletin bölgesel ve azınlık dillerinin yazılı ve sözlü olarak kamusal ve özel hayatta kullanılmasını kolaylaştırmak ve teşvik etmekle yükümlü olduğu vurgulanmalıdır.

Anayasada kuvvetler ayrılığı ilkesine yer verilmelidir.

Anayasada eşitlik maddesi düzenlenirken, herkesin dil, ırk, etnik köken, renk, cinsiyet, cinsel yönelim ve cinsel kimlik, felsefi ve siyasi görüş ve inanç, din ve mezhep, sosyal statü, medeni hal, sağlık durumu, engellilik, yaş, hamilelik ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin hukuk önünde eşit olduğu belirtilmelidir. Kadın erkek eşitliği, toplumsal cinsiyet eşitliğini kapsayacak şekilde özel olarak vurgulanmalıdır. Ayrımcılıkla mücadele edilmesi ve eşitlik sağlanması için oluşturulacak bağımsız kurumlara dayanak teşkil edecek düzenlemeye yer verilmelidir.

Devletin görevleri sosyal devletin görevleri olarak yeniden düzenlenmelidir. Yeni liberal ekonomi politikalarının ekonomik, sosyal, kültürel ve dayanışma haklarında meydana getireceği ihlalleri önleme görevinin sosyal devlete görev olarak verilmesi gerekmektedir.

C. Temel Hak ve Özgürlükler

Anayasada temel hak ve özgürlükler ayırım yapılmadan bir bütün olarak yani kişisel, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve dayanışma hakları evrensel sözleşmelerdeki gibi düzenlenmelidir. Düşünceyi ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü en temel özgürlük olarak mutlak bir koruma altına alınmalıdır. Bu bölümde temel hak ve özgürlükler düzenlenirken, birey hakları yanında, dil hakları, kültürel haklar, engelli hakları, özel olarak korunması gereken grupların hakları gibi topluluk hakları da güvence altına alınmalıdır. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında, bu hakların özüne dokunulamayacağı açıkça ifade edilmeli, bunun dışındaki sınırlamaların Anayasa'ya ve temel hak ve özgürlüklerle ilgili insan hakları sözleşmelerine aykırı olamayacağı belirtilmelidir.

Yaşam hakkı: Ölüm cezası yerine getirilen ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası kaldırılmalıdır. Bu ceza sonuç itibarı ile ölüme kadar sürdürüldüğünden, yaşam hakkına aykırıdır. Yaşam hakkının korunması ile ilgili olarak şiddetle mücadele konusunda anayasada düzenleme yapılmalı, güvenlik personeli dahil herkesin silah taşıma ve kullanması mümkün olduğu kadar kısıtlanmalı, mümkünse yasaklanmalıdır.

Din ve vicdan özgürlüğü: Vicdani ret hakkının mutlak olarak tanınması sağlanmalı ve nasıl kullanılacağı açıkça belirtilmelidir. Laiklik ilkesi uyarınca devletin tüm dinler, mezhepler, inançlar ve inançsızlık karşısında eşit mesafede olacağı düzenlenmeli ve bunların inançlarını yaşamaları için gerekli her türlü kolaylığı eşit biçimde sağlayacağı vurgulanmalıdır. Tüm dinler ile inançların kendi din insanlarını yetiştirmeleri ile ibadet ve inanç merkezlerini kurmaları serbest olmalıdır. El konulan ve müzeye dönüştürülen çeşitli inanç merkezleri ile doğal ve tarihi inanç merkezleri ve yapıları ait olduğu inançların temsilcilerine iadesi ile ilgili anayasaya geçici bir hüküm eklenmelidir.

Siyasal yaşama katılma ve siyaset hakkı: Bu hak düzenlenirken, yurttaşların seçme ve seçilme hakları hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan düzenlenmeli, seçmen iradesinin yansıtılmasında baraj olmamalıdır. Kamu görevlilerinin tümüne siyaset hakları tanınmalıdır. Bu hususta BM İnsan Hakları Komitesi'nin 1996 yılında kabul ettiği 25 Nolu Genel Yorumuna bakılmalıdır. Siyasi partiler hakkında kapatma davası açılmasına gerekçe gösterilen düzenlemeler çıkarılmalı, sadece şiddet eylemlerinin odağı olma durumunda kapatma dışında çeşitli seçenek yaptırımların uygulanabileceği düzenlenmelidir.

Vatandaşlık: Türkiye vatandaşlığının kazanılmasında, kullanılmasında ve kaybedilmesinde, dil, din, ırk, etnik köken, kültür, cinsiyet, cinsel yönelim ve benzeri farklılıklar gözetilmemelidir. Vatandaşlık tanımı etnisiteye dayalı olmamalıdır.

Eğitim hakkı: Eğitim ve öğrenim; özgür düşüncüyü esas almalı, insan onurunun tam olarak gelişmesine ve insan haklarına saygının güçlenmesine yönelik olmalı, herkesin özgür bir topluma etkin olarak katılmasını sağlamalı ve her türlü farklı gruba karşı anlayış, hoşgörü ve dostluğu geliştirmeyi amaç edinmelidir. Zorunlu din dersi uygulamasına son verilmeli, tüm inançlar eğitimde eşit şekilde ve ayrımcılığa maruz bırakılmadan tanıtılmalıdır.

Çevre hakkı: Halkın sağlıklı ve doğal (ekolojik) dengelere uygun bir çevrede sürdürülebilir ve iyi bir yaşam sürme hakkı tanınmalıdır. Bunun yanında, çevre hakkı düzenlenirken yer altı ve yerüstü enerji ve maden kaynaklarının kullanımı ile ilgili olarak o bölgede yapılacak her türlü inşaat ve tesisin ancak yöre halkının onayı ile mümkün olacağına dair genel bir kural konulmalıdır. Yine, yer altı ve yer üstü enerji ve maden kaynaklarından elde edilen gelirin bir kısmı ya yöre halkı ile paylaşılmalı ya da ayrılan bu kısım ile o yörede sosyo-kültürel çalışmalar için harcanmalıdır.

Temel hak ve özgürlükler ile ilgili uluslararası sözleşmelere uyma yükümlülüğü: Anayasa 90. madde yeniden yazılarak, temel hak ve özgürlükler ile ilgili uluslararası sözleşmelere anayasadan önce uygulanma önceliğinin verilmesi ve bu sözleşmelere yasama, yürütme ve yargı organlarının uyacağıının açıkça belirtilmesi sağlanmalıdır.

III. ADALETİN TESİSİ VE HAKİKAT

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılına bakarken, yargısız infazlar, faillerin cezasız kalması ve geçmişle yüzleşme, onarıcı adalet ve hakikat arayışına yönelik siyasi irade eksikliği gibi insan hakları ihlallerine ilişkin vahim bir tabloyla karşı karşıyayız. Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz yıllık tarihi, dini inançları, etnik kimlikleri ve ideolojik görüşleri nedeniyle hedef alınanların tarihidir. 1921'de 15 Türkiye Komünist Partisi üyesinin öldürülmesi, Sansaryan Han'daki sayısız işkence vakası, 6-7 Eylül 1955 Pogromu, Koçgiri Katliamı, Dersim Katliamı, Ağrı Katliamı, Maraş Katliamı, Çorum pogromu, 12 Eylül 1980 darbesi ve Sivas Katliamı gibi büyük ölçekli olayların yanı sıra Kürt sorunu bağlamında işlenen birçok suç zaman aşımı nedeniyle cezasız kalmıştır. İnkâr ve yüzleşmeme kültürü ile 1915 Ermeni Soykırımı ve devletin zamanaşımını bir cezasızlık aracı olarak kullanma alışkanlığı, kalıcı bir toplumsal barış ve uzlaşmanın inşasının önündeki en önemli engellerdir.

Türkiye'de daha önce yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin üzerine gidilmemesi, ihlallerin artmasına neden olmuş ve 1980 darbesi Türkiye tarihinin en şiddetli dönemlerinden birine yol açmıştır. Türkiye'de askeri yönetim altında yazılan 1982 Anayasası'nın halen yürürlükte olmasının yanı sıra, 1980 sonrası dönem insan hakları ve özgürlükler açısından ülkenin geleneğini temsil etmektedir. Yüz binlerce insanın hayatını doğrudan etkileyen bir dizi insan hakları ihlali cezasızlıkla sonuçlanmış, geride şiddet ve işkenceye maruz kalan ve telafi sürecinde hiçbir şekilde desteklenmeyen sayısız insan bırakmıştır. Özellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde 1990'larda meydana gelen zorla kaybetmelerle ilgili olarak adaletin sağlanmasına yönelik çabalar genellikle zamanaşımı nedeniyle düşmektedir. Ayrıca, Cumartesi Anneleri/İnsanları davasında görüldüğü gibi, kamu görevlilerinin cezasız kalması politikası ve yargının bağımsız olmaması Türkiye'de ciddi sorunlar olmaya devam etmektedir.

Ülkelerin geçmişle yüzleşmesi ve inkârı son vererek hakikati ortaya çıkarması toplumda adalet duygusunun güçlendirilmesi açısından son derece önemlidir. Geçmişte işlenen kitlesel şiddet ve ağır insan hakları ihlalleri, cezalandırıcı ve onarıcı adalet tedbirlerini de içeren uzun bir süreç gerektirmektedir. Mağdurların barışçıl hakikat ve adalet arayışlarının demokratik bir çerçevede ilerlemesi elzemdir. Failler yargılanmalı ve cezalandırılmalı, mağdurlar için onarıcı adalet mekanizmaları devreye sokulmalı ve yaşananların tekrarlanmasını önleyecek yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

1. Hakikat Komisyonları: Türkiye'nin çok uzun, çeşitli ve sistematik hak ihlalleri repertuarının ortaya koyulması, sorumluların ifşa edilerek yargılanmalarının önünün açılması ve mağdurların üstü örtülmüş, göz ardı edilmiş hakikat anlatılarının açığa çıkarılması ve geniş toplumsal kesimlere yayılması için hakikat komisyonlarının kurulması elzemdir. Hakikat komisyonu kurulması için işaret edilen ana konular şu şekilde sıralanabilir:

- Kürt Meselesinde uygulanan asimilasyon politikası sonucunda ortaya çıkan insanlığa karşı suçlar, insancıl hukuk ihlalleri, toplum üzerinde etkili ciddi şiddet olayları,
- Lozan Anlaşması kapsamına giren azınlıklar ile evrensel hukuk ilkelerine göre kabul edilen azınlıklara uygulanan insanlığa karşı suçlar, zorla veya başkaca yollardan göç ettirme politikaları, ciddi şiddet olayları, sistematik insan hakları ihlalleri,
- Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana rejime muhalif olan komünistler, sosyalistler, entelektüeller gibi rejim muhaliflerine yönelik insanlığa karşı suçlar, şiddet olayları, sistematik insan hakları ihlalleri,
- Askeri darbe dönemlerinde yapılan sistematik insan hakları ihlalleri, ciddi şiddet olayları,
- Hapishanelerde işlenen insanlığa karşı suçlar, ciddi şiddet olayları, sistematik insan hakları ihlalleri,
- Alevilere uygulanan insanlığa karşı suçlar, ciddi şiddet olayları, sistematik insan hakları ihlalleri,
- Devlet içindeki Kontrgerilla-JİTEM-Ergenekon gibi yasadışı faaliyetlerin açığa çıkarılarak, bunların işlediği insanlığa karşı suçlar, ciddi şiddet olayları,
- Ermenilere 1915 ile 1923 yılları arasında yapılan soykırım suçlarının açığa kavuşturulması,
- Dersim'de 1930'lu yıllarda Kürt ve Alevilere yapılan soykırım suçlarının açığa kavuşturulması.

- *Toplu mezarların uluslararası protokollere göre açılması ve kimlik tespitlerinin yapılarak faillerin ortaya çıkarılması.*

Kurulacak hakikat komisyonlarının sivil toplum örgütlerinin belirleyiciliği ve katılımı ile oluşturulması gerekmekte ve bu komisyonların görev ve yetkileri yasal bir düzenlemeyle belirlenmelidir. Kurulacak komisyonların toplumsal cinsiyet odaklı bir yaklaşımla çalışabilmesi için kadınların eşit katılımı gerekmektedir. Tüm kimlik ve grupların komisyon sürecine dahil edilmesi de kritik bir önemdedir.

2. Hafızalaştırma ve Bellek Çalışmaları: Çok boyutlu olacak olan bu hafıza merkezlerinde, faili meçhuller, kayıplar, zorla göç ettirilenler, yargısız infazlar, işkence, ırkçılık ve ayrımcılık uygulamaları gibi konularda ayrı ayrı tasnif edilerek toplumsal bellek oluşturulması gerekmektedir. Bugün de devam eden ihlaller, belgelenmeye devam edilerek toplumsal bellek içindeki yerini almalıdır. "Bir daha asla demek için" anıt ve müze çalışmaları somuta dönüştürülmeli. Diyarbakır Cezaevi müze olmalı, çatışmanın yoğun yaşandığı bölgelerde, toplu mezarların olduğu bölgelerde anıtlar yapılmalıdır. Türkiye'nin her bölgesinde bu çatışmanın somut bir gerçeklik olarak algılanması adına anma mekanları oluşturulmalıdır.

3. Ceza Yargılamaları: Güvenlik güçleri tarafından gerçekleştirilen insan hakları ihlallerinin tekrarlanmasında ve kullanılan şiddetin yüksek seviyelerde sıklıkla gerçekleşmesinde etkili olan en önemli unsur, sistematik bir hal alan cezasızlık politikasıdır. Cezasızlık uygulamalarının arkasında, yetkili amirlerin soruşturma izni vermeyerek suçun cezalandırılmasını engellemeleri olduğu kadar, adli mercilerin yeterli, etkin ve hızlı bir soruşturma ve yargılama faaliyeti yürütmemeleri sorunu da yatmaktadır. Adalet sisteminin ve siyasi iktidarların, insanlığa karşı işlenen suçların failleri üzerindeki tereddüdü hızlı ve adil bir yargılama ile kaldırması gerekmektedir. İnsan öldürmelere, kaybetmelere, işkenceye, tecavüze ve her türlü hukuk dışı uygulamalara karışmış isimler terfi ettirilmemeli ve ödüllendirilmemelidir. Çatışma süresi boyunca işlenen suçların zamanaşımı sınırının kaldırılarak halen devam etmekte olan soruşturma, kovuşturmanın genişletilerek; cezasızlıkla sonuçlanmış olanlarınsa tekrardan açılarak cezasızlık haline son verilmesi gerekir. Bu konuda doğal yargıç ilkesine aykırı olmamak kaydıyla, iş bölümü suretiyle, mahkemelerin çalışması, ulusal yargı mekanizmalarının yetersiz kalmaları halinde uluslararası yargı mekanizmalarının devreye girmesi sağlanmalıdır. Savaş suçları, uluslararası hukuk literatürü esas alınarak yeniden tanımlanmalıdır. Devletin bağlayıcı uluslararası sözleşmelere taraf olması sağlanmalıdır. Ülkede daha önce çıkarılmış olan 5233 sayılı yasa vb. mevzuat düzenlemelerinin kapsamının genişletilmesi, maddi-manevi tazminat ve onarım mekanizmalarının oluşturulması gerekmektedir.

4. Yüzleşme ve Özür: Çatışmanın travmatik etkilerinin giderilmesi için başta birinci derece mağdurlar ve yakınları olmak üzere toplumsal travma merkezlerin oluşturulması ve rehabilite çalışmalarına ağırlık verilmesi gerekmektedir. Kadınların mağduriyetlerin giderilmesi için bir takım özel önlemler alınmalıdır. Tamamlanmamış yasın toplumsal travmanın oluşumundaki en önemli faktör olduğu düşünüldüğünde özür mekanizması mutlaka uygulanmaya konulmalıdır. Acıyla yüzleşme ve devletle yüzleşme tüm bunların sonucunda devletin suçu kabul edip özür dilemesi yaşanan sürecin tanınması anlamında önemli olacaktır.

IV. TOPLUMSAL BARIŞ

Birleşmiş Milletler karar ve bildirgelerinde ifade edildiği üzere barış, insanların temel hak ve özgürlüklerine saygıya dayanan ve şiddetsizliğe dayanan değerler ve davranışlar bütünüdür. Barış sadece hükümetler/tafalar arasında olmayacak, halkların desteğiyle ayakta kalacaktır. Barış yalnızca çatışma yokluğu değil, aynı zamanda diyalogun teşvik edildiği, çatışmaların karşılıklı anlayış ve iş birliği ruhuyla çözümlendiği ve sosyoekonomik gelişmenin sağlandığı olumlu ve dinamik bir katılım sürecidir.

İnsanlık ailesinin tüm üyelerinin doğuştan varlıklarına özgü bulunan haysiyetle birlikte eşit ve devredilemez haklara sahip olmalarının tanınması, dünyada özgürlük, adalet ve barışın temelidir ve barış, bütün insanların doğuştan gelen haysiyetlerine dayanan bütün devredilemez haklarını eksiksiz bir şekilde kullanmaları yoluyla savunulabilir.

Bütün paydaşlar barışı savunmanın bir aracı olarak dünyadaki bütün insanlar, halklar ve uluslar arasında hoşgörü, diyalog, iş birliği ve dayanışmanın yüksek önemini tanıyarak faaliyetlerini bu hatlarda yürütmeli ve bu amaçla bugünkü nesillerin gelecek nesilleri savaş felaketinden esirgemeye yönelik derin bir istekle birlikte hem kendilerinin hem de gelecek nesillerin barış içinde yaşamayı öğrenmelerini güvence altına almaları gerekmektedir.

Barış kültürünün gelişmesi için kişinin ve mensubu olduğu topluluğu da kendi etnik kimliğini güven içinde yaşaması, temel insan haklarının ve medya özgürlüğünün sağlanması gerekir. Ayrıca, ekolojik dengenin korunması ve geliştirilmesi barışın önemli bir parçasıdır. Barışı sağlayan adımlar ve süreçler de barış kültürünün yerleşmesini sağlayan en önemli etmenlerdir. Bu nedenle barış için yapılan her şeyin çatışmasızlığın kalıcılığı, sürecin sağlıklı yürütmesi ya da kesintiye uğraması açısından olduğu kadar barış kültürünün gelişmesi açısından da önemi vardır. Barış kültürü nasıl bir barış yaptığımızla da oluşur.

Barış kültürünün oluşması ve şiddetin geri gelmemesi için etkili bir uzlaşma süreci çok önemlidir. En basit şekilde uzlaşma, geçmişteki "düşmanınla" yan yana yaşamak için bir yol bulmaktır. Uzlaşma süreci uzlaşmazlığın nedenlerinin, neden şiddete dönüştüğünün ortaya çıkarılmasını gerektirir. Bu nedenle hakikat ve adalet arayışları, affetme ve iyileşmeyi de içermelidir. Yaşananları unutmak cezasızlık değil, adalet ve affetmek, barışa ve barış kültürüne hizmet edecektir.

Uzlaşmanın gerçekleşmesi için siyasi, yasal ve ekonomik adaletsizliklerin giderilmesi gerekir. Uzlaşma süreci geniş katılımlı olmalı, hiç çatışmaya bulaşmamış ama çatışmaya yol açan yapının farkında olmadan onaylayıcısı olanları bile kapsamalıdır.

Bugün Türkiye'de yaşanan ateşkes barış değil ancak çatışmasızlık durumudur. Barışa ulaşmak için toplumsal ve kültürel gereklilik ve ihtiyaçlar karşılanmalıdır.

Ne yapılmalı?

- Sokak isimlerinin değiştirilmesinden barış gazeteciliğine ve eğitime kadar geniş bir faaliyet alanında dönüşümün sağlanmalı,
- Eğitim materyallerinden ırkçı, ayrımcı ve militarist fikri yaklaşımların kaldırılması,
- Aşağılayan saygısız ayrıştırıcı ve barış sürecine katılmayı engelleyen dil ve söylem bırakılmalı,
- Ayrımcı ve ırkçılığı çağrıştıran sembol, simge ve uygulamaların kaldırılması,
- Farklı olanların kendilerini görünür ve var kılmalarını engelleyen nedenler ortaya çıkarılmalı ve üzerine gidilmeli,
- Koruculuk sistemi şiddeti üreten bir yapı olduğu için lağvedilmeli,
- Toplumsal dokuya uygun arabuluculuk, helalleşme gibi ortak kültürel ilişki ve değerlerin kullanılmalı ve ortaya çıkan sorunların çözümünde kullanılmalı,
- Yok edilmiş, doğal, tarihsel ve kültürel yapılar kazanılmalı ve geliştirilmeli.

V. ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ VE STK'LARIN ROLÜ

Barışın yalnızca silahların terk edilmesi ve bir takım yasal düzenlemelerin yapılması olarak değil, aynı zamanda değer, hak ve statünün yeniden bölüşümünün sağlandığı, tahakküm ilişkilerinin bozduğu toplumsal alanın yeniden inşa edildiği ve çatışmanın doğrudan vermiş olduğu zararların tazmin ve telafisini de içeren bir sürecin gerçekleşmesi olarak tanımlanması gerekir.

Toplumsal alanın yeniden inşasında çatışmalı dönemin mağdurları olan başta kadınlar olmak üzere toplumun farklı öznelerinin süreçte aktif olarak yer alması ve dahil edilmesi gereklidir. Mağdurların barışın tesisinde atılan her adımda aktif rol alması, barışın toplumsallaştırılması sürecini de güçlendirici bir etkiye sahip olacaktır. Çatışmalı dönemde devlet içindeki unsurlarca işlenmiş olan ağır insan hakları ihlallerinin/suçların affedilmesi çatışmasızlık sürecinin en önemli konularından birisini oluşturur. Ağır insan hakları ihlallerinin faillerinin affedilmesi gerçek yüzleşme süreçlerinin önünü kapatabilmektedir. Çatışmanın sebebi olmayan ancak çatışma tarafından meşrulaştırılan insan hakları ihlalleri ile yüzleşilmelidir.

İnsan hakları hareketi çatışmasızlık sürecinde yeni ihlallerin ortaya çıkabileceğini, barış aktivistlerine ve insan hakları aktivistlerine yönelik saldırıların olabileceği, bazı ihlallerin belgelenmesinin engellenebileceğini, çatışmasızlık süreciyle birlikte bazı aktörlerin politik aktör olmaktan çıkarak geri çekileceğini, sürece adapte olmayanların travmalarının toplum tarafından dışlanabileceğini ve başka risklerin de ortaya çıkabileceğini hesaba katarak kendi faaliyetlerini ve etkilerini planlamalı ve "arabuluculuk", "tanıklık" ve "gözlemcilik" rollerini güçlendirmelidirler.

Çatışmasızlık döneminin insan haklarına ve değerlerine dayalı bir gerçek bir barış sürecine evrilmesini sağlayacak, bağlayıcı bir hukuki çerçevenin oluşturulması elzemdir.

Bu nedenle, insan hakları hareketi:

1. Bu süreci takip etmeli, gözlemlemeli ve kayıt altına almalıdır.
2. Çatışmasızlık sürecinde özellikle belirli alanlarda çalışmalarını yoğunlaştırmalı ve sivil denetim rollerini güçlendirmelidir. Bu alanların başında ayrımcılıkla mücadele gelmektedir. Çatışmalı süreçte üzeri örtülen farklı inançlara, farklı kimliklere yönelik ayrımcılıkla ve ırkçılıkla mücadelede insan hakları hareketi herkes için eşitlik özgürlük ve adalet arayışını esas alan bir alan yaratmalıdır.
3. Cezaevlerindeki baskıcı otoriter yapının kendini kurumsallaştırmasının önüne geçebilecek biçimde sivil denetim, izleme ve raporlama faaliyetlerini etkinleştirilmelidir.
4. Kalıcı bir barışın sağlanmasının önemli bir diğer unsuru barış dilinin ve kültürünün yaygınlaştırılmasıdır. Başta eğitim olmak üzere formel ve enformel alanlarda mevcut ayrımcı dilin ve kültürün yerini barış kültürü ve insan hakları değerlerine dayalı bir sistemin geliştirilmesinde etkili olmalı ve yaygınlaştırmalıdır. Barışa olan ihtiyaç her zeminde görünür hale getirilmelidir.
5. Adalet ve hakikatin yerini bulması için öncelikle devletin şeffaflaşması ve arşivlerin açılması gerekmektedir. 1915'ten başlayarak arşivlerin açılması ve gerçekleri bilme hakkının tesisi için etkili çalışmalar yapılmalıdır.

6. Kalıcı barışın tesisinde bekçilik rolünü güçlendirmeli, bu açıdan aşağıdaki konularda sivil denetim ve gözetim, kayıt altına alma ve bu süreçlerde yaşanacak insan hakları ihlallerini görünür kılma çalışmalarını yoğunlaştırmalıdır:

- Silahlı güçlerin geri çekilmesi süreci
- Ülkeye dönmek isteyen kadın militanların geri dönüş süreci
- Savaş sürecinde travmaları yaşayan mağdurlara yönelik bir rehabilitasyon programları
- Koruculuk sisteminin tasfiyesi süreci
- İlegal yaşam alanlarının legalleştirilmesi süreci
- Zorla yerinden edilenlerin geri dönüş süreçleri
- Yüzleşme süreçleri
- Çatışmasızlık sürecinde çatışma alanlarına (boşaltılan, yoksullaştırılan, vb) yönelik her türlü sivil ve kamu girişi

SONUÇ

Kalıcı barışın sağlanabilmesi için Türkiye'nin öncelikle mevcut mevzuatını uluslararası insan hakları standartlarına uyumlu hale getirmesi gerekmektedir. AİHM ve AYM kararlarına rağmen devam eden tutukluluk uygulamaları, seçilmiş temsilcilere yönelik kayyum atamaları ve tutuklamalar, ifade ve örgütlenme özgürlüğüne getirilen keyfi kısıtlamalar, Anayasa'nın üstünlüğü ve hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmamaktadır. Bu ihlallerin ortadan kaldırılması, yalnızca siyasi bir tercih değil, yargı kararlarına uyma zorunluluğunun ve Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca uluslararası yükümlülüklerin bir gereğidir.

Barış sürecinin hukuki güvenceye kavuşturulabilmesi için, hakikat ve adalet mekanizmalarının kurulması, cezasızlık politikalarının sona erdirilmesi ve geçmiş ihlallerle yüzleşmeye imkân sağlayacak bağımsız komisyonların oluşturulması elzemdir. Bu yönde atılacak adımlar, yalnızca mağdurların haklarının tanınması bakımından değil, aynı zamanda toplumsal barışın sürdürülebilirliği açısından da zorunludur. Ayrıca, yeni anayasa sürecinin çoğulculuk, katılımcılık ve şeffaflık ilkeleri doğrultusunda yürütülmesi, anayasal düzenin meşruiyetini ve kalıcılığını güçlendirecektir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin insan haklarına dayalı, demokratik ve çoğulcu bir anayasal düzen inşa etmesi, yalnızca ulusal barış ve toplumsal uzlaşma açısından değil, aynı zamanda uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmesi açısından da kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu bağlamda önerilen reformlar, bir yandan hukuki çerçevenin demokratikleşmesini sağlarken diğer yandan kalıcı barışın tesisine hizmet edecek bir toplumsal sözleşmenin zeminini hazırlayacaktır.

İnsan Hakları Derneği

/ihdgenelmerkez

Necatibey Cad. 82/11-12 Kızılay Çankaya/Ankara